

TAFAKKUR JARAYONIDA METAFORANING ROLI

Abdumo'min Mamtaliyev

ADU tayanch doktoranti

Metafora haqidagi nazariy tushunchalar ildizi ilm-fan doirasidagi aksar fundamental qarashlar singari qadim yunon faylasuflariga borib taqaladi. Aristotelning “Poetika” va “Ritorika” asarlarida metafora haqida umumiy mulohazalar berilgan boʻlib, u aksariyat metafora va oʻxshatishni bir-biriga yaqin deb tushunadi: *Oʻxshatish, metafora boʻlib, faqat undan joylashtirish usuli bilan farqlanadi, u (oʻxshatish – taʼkid bizniki. M.A.) uzunroq boʻlgani uchun jozibasi ozdir* [1:156]. Aristotel, bu oʻrinda uzunroq deb, oʻxshatishni yuzaga keltiruvchi vositalar mavjudligini nazarda tutadi.

Darhaqiqat, oʻxshatish oʻz mohiyatiga koʻra ikki bosqichga ega hodisadir. Bunda birinchi bosqich dunyoni bilish usuli, boshqacha aytganda, aqliy operatsiya boʻlib, bunda “A” predmet yoki hodisa “V” bilan oʻxshashligini aniqlash maqsadida qiyoslanadi. Keng maʼnoda, maqsad oʻxshashlikni aniqlash emas, umuman “A”ning nomaʼlum xususiyatlariga “V”ga qiyoslash orqali oydinlik kiritish boʻlishi ham mumkin. Ushbu bosqichning natijasi “A” va “V” oʻrtasidagi oʻxshash tomon – “S” xususiyatning aniqlanishidir. Agar “S” aniqlansa, keyingi – ikkinchi bosqich amalga oshadi. Yaʼni endi ikki qiyoslanayotgan obyekt bilan birga uchinchi uzvga ham katta eʼtibor qaratiladi, oʻxshatish shakllanadi. Shu bois oʻxshatishda uch asos eʼtiborga olinadi [2:6]. Demak, oʻxshatishlar mantiqiy oʻxshatish modeliga muvofiq keluvchi koʻp komponentli qurilmadir [3:32].

Yana bir oʻrinda Aristotel metafora va oʻxshatishni bir-biriga yaqin tushuncha sifatida baholaydi: *Oʻxshatish ham metaforadir; farqi juda oz. Shoir Axilles haqida aytganida: U sherdek dushmanga otildi - bu oʻxshatish; u haqida “sher sakrab chiqdi” deganida – bu metafora* [1:145]. Aristotelning asarlarida metafora haqida nazariy qaydlar koʻp oʻrinda uchrasa-da, ularda metaforani lisoniy nuqtai nazardan emas, balki ritorik jihatdan tadqiq etilib, badiiy tasvirdagi imkoniyatiga eʼtibor berilgan. Shunday boʻlsa-da, ushbu mulohazalar dastlabki umumiy qarashlar aks etgani bilan ahamiyatli va deyarli XX asrga qadar metaforaga nisbatan mana shunday yondashuv uchraydi.

Metaforani aynan fan nuqtai nazaridan oʻrganish, asosan, XX asrdan boshlangan boʻlib, bu davrda olimlarning metaforaga nisbatan ikki xil yondashuvini koʻrish mumkin.

T.Gobbs metafora orqali mulohaza yuritish, son-sanoqsiz bemaʼniliklar orasida sargardon boʻlish bilan barobarligini taʼkidlaydi. Gobbsga koʻra, nutq fikrlarni ifodalash va bilimlarni yetkazishga xizmat qiladi. Shuning uchun nutqda soʻzma-soʻz (bevosita) ifodalash qulaydir [4:11]. J.Lokkga esa insonning metaforaga moyilligi gʻayritabiiy tuyuladi, soʻzlarning majoziy maʼnoda ishlatilishini qoralaydi [4:11].

Aksincha, Fridrix Nitsshe metaforani tushunchadan ajratib, uning estetik jihatiga eʼtibor qaratgan. Uningcha, fikrlash jarayonining oʻzi ham metaforadan tashkil topadi (*Nitsshening ushbu fikri keyingi, yangicha tadqiqotlar uchun asos boʻldi*). Metaforani insondan ayri holda tasavvur etib boʻlmaydi: subyekt va obyekt oʻrtasida faqat metafora bilan ifodalangan estetik munosabat boʻladi. Shuning uchun odamning metafora yaratishga boʻlgan ishtiyoqini yoʻq qilib boʻlmaydi. Uni amalga oshirish uchun ular mif va sanʼatda yangi imkoniyatlar izlaydi va topadi [4:12].

Ramziy shakllarga eʼtibor bergan Kassirer metaforani dunyo haqidagi dastlabki mifologik tushunchalar bilan bogʻlaydi. Kassirerga koʻra, til va mif boshidanoq bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, ular asta-sekin mustaqil elementlar sifatida ajralib chiqqan. Kassirer metaforani bir tasavvur nomini unga mutanosib qandaydir belgiga ega boʻlgan yoki u bilan qandaydir bilvosita

“analogiya”larni nazarda tutuvchi boshqa soha – boshqa tasavvurga ko`chirish” deb tushunadi [6:15]. Kassirerda metafora, metonimiya, sinekdoxa birlashib ketgan bo`lsa, Lakoff va Jonson metafora, sinekdoxa, metonimiya boshqa-boshqa tushunchalar ekanligini izohlab berdi: metafora va metonimiya o`rtasida umumiy o`xshashliklar bo`lsa-da, metafora va metonimiya ma`lumot almashishning turli usuli. Metafora, birinchi navbatda, bir narsani boshqa nom (atama) bilan tushuntirish yo`li bo`lib, uning asosiy vazifasi - idrok qilish. Metonimiyada, asosan, havola (ishora) vazifasi bor bo`lib, u bitta asosni boshqasiga almashtirishga imkoniyat beradi [5:36-37]. Ko`rinadiki, metafora va metonimiya ma`no ko`chishi bo`lsa-da, metonimiyada ko`chim aloqadorlik asosida hosil bo`ladi.

Keyingi davrda yaratilgan tadqiqotlar orasida Lakoff va Jonsonning metaforaning til va kundalik hayotdagi o`rni haqidagi fikrlari ahamiyatlidir. Unga ko`ra, metafora nafaqat tilda, balki fikrlash va harakatda ham o`zini namoyon qiladi: Biz o`ylaydigan va harakat qiladigan kundalik konseptual tizimimiz mohiyatiga ko`ra metaforikdir. Tafakkurimizni boshqaradigan tushunchalar hech qachon aql-idrok bilan chegaralanmaydi [4:389]. Jonson va Lakoffning fikricha, metafora bir turdagi narsani boshqa nuqtai nazardan anglash va boshdan kechirishdir [5:5]. Olimlarning tadqiqotlaridan “inson tafakkur jarayonining o`zi metafora”, degan xulosaga kelish mumkin va bugungi kundagi metaforaga kognitiv yondashuv shu nuqtai nazarga asoslanadi.

Roland Bleykerning metafora haqidagi fikrlari ham shunga o`xshash: “Til bizga nafaqat muloqot qilish, balki, ijtimoiy hodisalar haqidagi fikrlarimizni shakllantirish uchun ham kerak bo`lganligi bois inson muqarrar ravishda metaforalar orqali o`ylaydi, yashaydi va tanqid qiladi” [7:10].

Qobuljonova G. “Metaforaning sistemaviy lingvistik tahlili” nomzodlik dissertatsiyasida metafora komponent tahlil qilingan bo`lib, uning o`xshatish va boshqa yondosh tushunchalardan asosiy farqi izohlab berilgan. Unga ko`ra, o`xshatish va metafora bir-biriga yaqin kelsa-da, ular shaklan, mazmunan, uslub, yo`nalish jihatdan farq qiladi [6:57].

Metaforaning kognitiv talqinining mohiyati metaforizatsiya jarayonining zamirida bilimlarni qayta ishlash jarayoni yotishini tan olishdan iborat. Bunday jarayon insonning, aniqrog`i, inson ongining olam bilan munosabatlarini umumlashtiruvchi kognitiv strukturalar – sxema, freym va ssenariylar hosil bo`lish jarayoni tushuniladi. Ushbu mental modellar tilda aks etadi, ya`ni inson tajribasi endi til vositasida voqelanadi. V.N. Teliya, hatto, so`z yasash modeli qanday vazifani bajarasa, metafora ham shunday vazifani bajarishini, faqat uni yashirishi va nostandart amalga oshirishini ko`rsatadi [8:51]. Haqiqatan, inson predmetlar(keng ma`noda)ni ega bo`lgan xususiyatlariga oydinlik kiritish yoki noma`lum predmetlarni aqliy o`zlashtirish maqsadida qiyoslash aqliy operatsiyasiga tayanadi. Albatta, inson tafakkuri biror predmetlarni qiyoslashga o`rin beribdimi, ularda qandaydir o`xshashlik borligini tan olmoq kerak. Metaforizatsiya natijasi bo`lgan reifikatsiya ((ing. *reification*– predmetlantirish) biror-bir ideal hodisani moddiy mavjudlik sifatida tasavvur etish) o`ziga xos epistemologik vazifa bajara olishi xususida F.Usmonov shunday deydi: “Masalan, xursand insonning ko`ngli to`lishi, yoqimli hislarga limmo-lim bo`lishi, xafa bo`lgan insonning ko`ngli dog` bo`lishi, darz ketishi, sinishi, qalbi chilparchin bo`lishi, ko`ngliga hech narsa sig`masligi haqida gapirish mumkin. Ko`rinadiki, kognitiv darajada hissiyotlar istiqomatgohi – ko`ngil bu – **idish**, uning tubi bor, u toza, tiniq va hatto kir bo`lishi ham mumkin. Eng muhimi, u nozik, uni avaylash kerak bo`ladi... Keltirilgan kichik mulohaza kognitiv metaforalar ishlash mexanizmining eng sodda talqinidir” [3:26].

Shunday qilib, insonning olamni bilish, o`rganish jarayonida konseptlar hosil bo`la boradi va ular tilda aks etadi. Natijada til olam haqida tasavvur bera oladi. Demak, o`z mohiyatiga ko`ra nolisoniy bo`lgan kognitiv jarayon inson faoliyati uchun ham, til birliklari ma`nosining hosil bo`lishi

yoki nominatsiya uchun, umuman, lison uchun ham asos hisoblanadi. So‘z nominatsiya xususida ketgan ekan, yuqoridagilardan shunday xulosa kelib chiqadiki, so‘z ma‘nosi insonning olam to‘g‘risidagi, sotsiomadaniy stereotiplar to‘g‘risidagi umumiy tasavvurlari fonida mavjuddir. Demak, leksik ma‘no, qat’iy emas, so‘z semantikasi o‘zgarishga uchrashi, unda semantik siljish yoki ko‘chish yuzaga kelishi mumkin. Bunday ko‘chish usullaridan biri metaforadir.

Adabiyotlar:

1. Aristotle. Rhetoric. Translated by W. Rhys Roberts. <https://www.bocc.ubi.pt/pag/Aristotle-rhetoric.pdf>
2. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 6.
3. Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 26.
4. Теориya metaфогы. – М., 1990
5. George Lakoff, Mark Johnson. Metaphors we live by. The University of Chicago press. Chicago, 1980
6. Qobuljonova Gulbahor. Metaforaning sistemaviy lingvistik talqini. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –Т.,2000
7. Michael P.Marks. Metaphors in international relations theory. Palgrave and Macmillan, 2011
8. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М: Наука, 1986. – С. 51.
9. <http://library.ziyonet.uz/static/lib/reader-pdf/web/viewer.html?file=http://library.ziyonet.uz/uploads/books/251467/5e1c61965017c.pdf>